

ДИВЕРСИФІКАЦІЯ СОЦІАЛЬНИХ НОРМ: РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ "ІНШОГО ЯК ІНАКШОГО"

У статті відображено результати теоретичного аналізу диверсифікації соціальних норм у дискурсах, що репрезентує "іншого як інакшого". Акцентовано увагу на тому, що можливість вільної репрезентації "іншого як інакшого" у комунікативному просторі заперечується існуванням метанаративів, що формують дискурс бінарних опозицій, обумовлене локальними ідентичностями, що формують дискурс паралельних норм. Проведено розмежування у розумінні "антинорм" та "паралельних норм", а також розглянуто особливості їх репрезентації "іншого" у комунікативному просторі.

Ключові слова: метанаратив, локальна ідентичність, дискурс бінарних опозицій, дискурс паралельних норм, антинорма, паралельні норми, епатаж, дестигматизація, преадаптивна-неутилітарна активність, нормативна інновація.

Постановка проблеми. Процеси трансформації, які відбуваються в українському суспільстві, приводять до переоцінки соціальних норм та цінностей. Під впливом зміни сталих культурних меж та цінностей соціальних спільнот формується новий спосіб життя, який актуалізує необхідність пошуку нової ідентичності. Однак конструювання нового суспільства неможливе без відхилення від соціальних норм, що є необхідним елементом його розвитку.

Провокаційна площина відхилення від норм виявляє себе у таких соціальних явищах, як епатаж, екстраординарність, оригінальність, акцентуація, делінквентна та девіантна поведінка тощо. Нині розгортаються дискусії з приводу дестигматизації людей з особливими потребами у суспільстві, що відрізняються від більшості наявністю фізичних, розумових, сенсорних або психічних відхилень. Зазначені явища проблематизують значущість та існування певної норми, змінюють нормативні рамки дозволеного суспільством, приводячи до нормативної інновації чи, навпаки, оцінюються як деструктивний напрямок поведінки. Дискурси розрізняються за ступенем порушення норми на ті, які містять у собі руйнівний, утворювальний та пом'якшувальний компоненти. Так, одна і та ж дія залежно від соціального контексту може розцінюватися по-різному, наприклад: "вбивство розглядається суспільством як злочин (антинорма), чи навпаки вбивство як подвиг на війні (норма), або як явище, що має багато значень (паралельні норми)". Окрім того, суспільство еволюціонує, й разом з ним змінюються соціальні норми.

Можливість вільної репрезентації "іншого як інакшого" у комунікативному просторі заперечується існуванням метанаративів, які нав'язують суспільству визначений світоглядний комплекс ідей "норма – патологія", що формують дискурс бінарних опозицій. Задані інститутами влади переконання "норма – патологія" обмежують, упорядковують та контролюють поведінку людини. Порушення соціальних норм у дискурсі бінарних опозицій розглядається як антинорма, яка заздалегідь маркується як деструктивне явище (загроза). Зазначене призводить до неможливості трансформації соціальних норм, а відтак і до стагнації суспільства.

На відміну від дискурсу бінарних опозицій, існує дискурс паралельних норм, що задається локальними ідентичностями, які не заперечують існування "іншого як інакшого" та роблять акцент на унікальності, що має різні прояви, що відхиляються від норми. Принагідно зазначити, що ці норми (епатаж, оригінальність тощо) несуть інноваційний характер та виникають у зв'язку з тим, що соціальна група хоче змінити реальність. Отже, можливість легітимації змін залежатиме від того, в якому дискурсі буде розглядатися "ненормативне" явище та якого "іншого як інакшого" воно буде репрезентувати. З огляду на зазначене виникає необхідність проаналізувати ризики надмірних конфронтацій у діалозі між новими ідентичностями й віднайти нові засоби комунікації, що сприятимуть пом'якшенню суперечностей у суспільстві.

Мета статті полягає у тому, щоб дослідити дискурсивні особливості можливості диверсифікації соціальних норм та специфіку репрезентації "іншого як інакшого" у суспільстві.

Результати теоретичного дослідження. Трансформації структури суспільства та ускладнення системи контролю норм породжують протиріччя та конфлікти в суспільстві, що безпосередньо чинять вплив на інтерпретацію соціальної реальності і, відповідно, на можливість сприйняття "іншого як інакшого" та появи діалогу між членами суспільства, які мають протилежні погляди та позиції.

Намагаючись протидіяти сконструйованій реальності, особистість руйнує "ненависну" їй картину дійсності та робить спроби змінити її відповідно до власних установок та цінностей, іноді порушуючи норми суспільства. При цьому відповіддю із боку суспільства стосовно таких дій особистості стає також протидія, "вигнання" або спроба змінити індивіда відповідно до чинних норм спільноти, тобто "підлаштувати" його під вимоги "правильної" реальності.

Нині розгляд соціальної норми представлений працями науковців різних напрямів соціогуманітарного знання: культурології, філософії, права, соціології, психології тощо. Вагомий внесок у дослідження проблеми виникнення соціальних норм внесли вітчизняні та зарубіжні вчені, зокрема, В. Алексєєв, П. Блау, Є. Бурлай, М. Вебер, Е. Гіденс, С. Гусарєв, Е. Дюркгейм, Г. Зіммель, Т. Лукман, С. Лисенков, Д. Маркович, О. Скакун, Ю. Хабєрмас та інші. Явища, які порушують соціальні норми, розглянуті у роботах Я. Гілінського, В. Менделєвіча, Ю. Клейберга, А. Коєна та інші. Про поняття "соціальна норма" йшлося у попередній статті [6], у якій досліджувалися процеси легітимації "іншого як інакшого", що конструюють нову ідентичність та уможливають її функціонування у комунікативному просторі суспільства й спричинюють ревізію соціальних інститутів.

Складність проблеми диверсифікації соціальних норм полягає у тому, що ненорма набуває різнобічного наповнення залежно від дискурсу, який належить певній спільноті. Відповідно, у дискурсі бінарних опозицій антинорма (патологія) повністю покриває наявні відхилення від норми. Тоді як у дискурсі паралельних норм, ненорми корелюють із самобутністю, унікальною неповторністю поведінки та способом життя людини. Розгляд означеної проблеми припускає пошук відповідей на ряд фундаментальних питань, серед яких – питання: "Які явища деконструюють межі соціальної норми, та якими є їх позитивні та негативні наслідки?"

Наявне в комунікативному просторі поняття антинорма, яке звично застосовує дискурс бінарних опозицій, розглядається як широкий спектр відхилень поведінки особистості від традиційних у суспільстві нормативів поведінки. Відтак, те, що не відповідає нормі у дискурсі бінарних опозицій, автоматично стає антинормою, яка маркується як негативне явище. На відміну від дискурсу паралельних норм, де акцентуації характеру розглядаються як крайні варіанти норми, тобто паралельні норми, за яких риси характеру людини, що надмірно посилені, можуть мати різнобічні варіанти маркування.

Становлення дискурсу бінарних опозицій, у якому "інший" заздалегідь маркується як чужий, проходить низку етапів. На першому етапі відбувається дуальне розділення на категорії, які протиставляються, перетворюючись таким чином у стійкі опозиції. Потім встановлюються відносини панування та підкорення, наслідком чого є перехід до наступного етапу – репрезентації домінування одного полюсу над іншим. Кінцевим етапом є пригнічення домінуючою групою іншої, яка відхиляється від дотримання соціальних норм спільноти [7]. Можемо стверджувати, що маркери "девіації", які накладаються на індивіда особами або групами, є "негативною санкцією" або несхваленням чієїсь некомформності, які задаються інститутами влади.

М. Фуко в роботі "Історія божевільня в класичну епоху" визначає "нормальну людину", тобто її стан як такий, що передує досвіду хвороби, який є розумовим конструктом витоки, якого потрібно шукати не в природі людини, а в просторі соціальних інститутів [10]. Відповідно, як зазначає М. Фуко, "... божевільний визнається таким не в силу хвороби, яка перемістила його на периферію норми, а тому, що наша культура визначила йому місце в точці перетину громадського вироку в ізоляції та юридичному знанні, яке визначає дїездатність..." [10, с. 144].

Отже, під антинормою дискурс бінарних опозицій розглядає відхилення людини від норм владного дискурсу в суспільстві. Несхожість, "інакшість" у дискурсі паралельних норм стає для людини гарантом того, що вона може обирати шляхи власного існування. Я. Гілінський під відходом від норми вбачає всі форми мінливості соціальної системи, яка реалізується через індивідуальні та масові відхилення від сформованих в суспільстві стандартів поведінки [2].

Ю. Клейберг у межах дискурсів бінарних опозицій та паралельних норм вирізняє три види явищ відхилення від норми. Серед них явища, що не відповідають соціальній нормі та мають негативний характер, позитивні (нормативна модифікація), та соціально-нейтральні [4, с. 83]. Отже, явища з негативними характеристиками – є дисфункціями, тому дезорганізують систему, а позитивні та соціально-нейтральні виконують новаторську функцію, що веде до усунення застарілих стандартів поведінки, слугує механізмом розвитку суспільства та підвищує рівень її організованості [4, с. 71]. Поряд із зазначеними видами ненорм Ю. Клейберг описав бродяжництво, вандалізм і його різновиди: графіті, гомосексуалізм, нав'язливість, "чорний гумор" тощо. Так, наприклад, у дискурсі бінарних опозицій, графіті можна віднести тільки до негативного явища, а у дискурсі паралельних норм – до соціально-нейтрального явища (зняття емоційного напруження), а також до позитивного (творчість).

Відтворення "іншого як інакшого" як девіанта, що немає права на прояв своєрідності, виключення окремих індивідів та груп засобами конструювання їх образів у схемах бінарних опозицій є причиною виникнення нерівності в соціумі. Відповідно об'єкт репрезентації власного суб'єкта, образ "іншого як інакшого", залежить не від притаманних йому якостей, а від позиції інститутів влади, які задають соціальні норми. М. Фуко зазначає, що влада виконує свій контроль через механізми номінації, каталогізації та нормалізації [9]. У дискурсі бінарних опозицій особливої уваги набуває не сам "інший", а процес його репрезентації, конструювання та підпорядкування. Цей дискурс фактично створює із "іншого" девіанта шляхом його об'єктивізації, генералізації, поляризації.

Г. Співак у роботі "Чи можуть пригнічені говорити?" підіймає проблему об'єктивізації "іншого як інакшого", показуючи, що дискурс, який заперечує "інакшість", позбавляє інших не тільки можливостей, а і навіть здібностей до артикуляції своїх інтересів, прояву своєрідності та формування позитивної ідентичності [12]. Відповідно, дискурс паралельних норм декларує локальну соціокультурну унікальність, яка ґрунтується на порівнянні "іншого як інакшого" з оточенням. У свою чергу, самовизначення "іншого як інакшого", завжди є зверненням до суспільства з вимогою визнання своєї унікальності. Саме це репрезентує механізм зміни і розвитку соціальних систем, що є умовою прояву широкого спектру явищ, які не є нормою та антинормою.

Одним з явищ, яке порушує загальноприйняті норми та не належить до антинорми, є епатаж. Епатаж – це поведінка, яка умисно порушує загальноприйняті норми та правила [5, с. 746]. Слід підкреслити, на відміну від антинорми, що руйнує норму, епатаж трансформує норму, порушуючи закони повсякденного життя. Так, наприклад, епатажний образ "зірок" будується на порушенні законів повсякденності, оскільки мова йде про систему протиставлення життю звичайних людей, тому в центрі адресата з'являються шокуючі заяви представників шоу-бізнесу про згубні звички, протизаконні дії, чутки та скандали навколо них. Принагідно зазначимо, що підвищена увага до провокаційної інформації репрезентації "інакшості" пов'язана з тим, що позитивне швидко стає нормою та перестає обговорюватися.

Однак результатом епатажу є не тільки привертання уваги до прояву "інакшості", а й нормативна модифікація. За приклад може слугувати спосіб життя французької письменниці Ж. Санд, яка внаслідок

обставин вирішила змінити жіноче плаття на чоловічий костюм. У наведеному прикладі можемо спостерігати порушення, визначених у XIX ст., норм задля демонстрації вільного жіночого вибору, що спочатку заперечувалося, але на початку XX ст. штани стали невід'ємною частиною жіночого туалету. Отже, цей приклад демонструє: по-перше, перехід від того, що є девіацією, до соціальної норми; по-друге, нормативну модифікацію.

Нормативна модифікація визначається як один із видів диверсифікації системи суспільства. Вона виникає внаслідок прагнення людиною змінити реальність, поставивши під сумнів існування старих та нових норм і правил. П. Штомпка зазначає, що процес нормативної інновації повинен пройти ряд етапів: "початок змін", "відбір змін", "проростання змін", "узаконолення змін" [8, с. 314].

Прикладом розгортання ланцюжка нормативної інновації є англійські флєппери 1920-х років. Молоді дівчата, які уособлювали покоління "кричущих двадцятих" та, на протигагу вікторіанським ідеалам, прагнули до вільного образу життя, носили короткі зачіски й сукні до коліна. На початку цей рух сприймався як шокуючий для старшого покоління, в якому жінка повинна була виконувати роль "підвладної" чоловіку. Можемо говорити про те, що представлене в цьому прикладі апелювання до "іншого як інакшого" як до "особливого", "не-чоловічого", що закликає до дистанціювання від маскуліної картини світу шляхом консолідації у сестринські союзи, приводить до переходу від нормалізації до соціальної норми означеного явища.

Особливість реалізації практик епатажу в тому, що вони використовують провокуючі та шокуючі образи, теми, на які накладено табу. Ці образи, насамперед, є так званими "айстопером" – найпростішим способом звернути на себе увагу та запам'ятатися. Відтак, епатаж у комунікативному просторі в більшості випадків є заплановане, екстраординарне, самодостатнє порушення загальноприйнятих норм за рамками традиційного сприйняття, що має своєю метою привернення уваги до проявів "інакшості" особистості або соціальної групи. Так, наприклад, французький художник М. Дюшан на одній з виставок у Нью-Йорку виставив перегорнутий пісуар, зробивши підпис "Фонтан", що не мало нічого спільного з зовнішнім виглядом предмета. Таким чином, привернувши увагу до свого витвору, який інтерпретувався як "інакший" тільки тому, що отримав назву, він відкрив нові напрямки мистецтва для художників XX ст.: поп-арт, мінімалізм, концептуальне мистецтво. Ці напрямки базувалися на тому, що банальний предмет (навіть, якщо щодо нього не було виконано жодних дій художником) може бути віднесений до галузі мистецтва, завдяки тому, що він був проголошений цим.

Провокаційною зоною переходу від антинорми (стигматизації) до паралельних норм є преадаптивна-неутилітарна активність особистості в соціальному середовищі, визначена О. Асмоловим [1]. Зазначена активність сприяє формуванню зразків вільної поведінки та розвитку людини, що не належить до соціальних норм та деструктивних явищ. Це, в свою чергу, сприяє знаходженню нових рішень та виробленню нових правил поведінки.

О. Асмолов виділяє певні форми преадаптивно-неутилітарної активності (гра, гумористичне дійство, карнавал), які не тільки збагачують культуру, а й розширюють сферу можливостей людства в навколишньому світі та забезпечують більшу варіативність засобів адаптації суспільства до майбутніх викликів [1]. Отже, як зазначає автор, обов'язковою умовою розвитку людства є прояв преадаптивно-неутилітарної активності, що виникає в суспільстві та забезпечує його динаміку. Відповідно, ці форми активності є створеними в процесі самореалізації особистості, сприяють виникненню певних норм та цінностей, що в подальшому стають загальноприйнятими. Прикладами преадаптивно-неутилітарної поведінки є: феномени карнавальної культури (описані М. Бахтіним); феномени сміхової культури (описаний Д. Ліхачовим) тощо.

Ще однією формою деконструкції соціальної норми є дестигматизації людини з особливими потребами. Прагнення жити нарівні із "нормальними" людьми виникає тільки тоді у людини, коли вона отримує можливість визначити себе в межах дискурсу паралельних норм. Якщо людина з особливими потребами буде знаходитися в площині зазначеного дискурсу, то вона зможе вийти за рамки соціальної ролі "хворого" та набуде "нового" рольового репертуару активного члена соціуму. Так, наприклад, наслідком дестигматизації людини з особливими потребами є можливість формування рівноправного та успішного учасника професійного співтовариства, спортсмена-параолімпійця, що може досягнути вражаючих результатів.

Навпаки, функціонування особистості із відхиленнями в дискурсі бінарних опозицій "інвалід – здорова людина" призводить до її стигматизації у комунікативному просторі. Так, наприклад, ілюстрація з форуму допомоги людям, які мають зовнішні вади: "Моя мрія – бути, як усі. Але мене постійно розглядали, ніби я якийсь дивний. Тому я завжди відчував себе "іншим"". Наслідком вживання "іншого" в цьому випадку є дискримінації людини на основі її чужості (наявності фізичних, розумових вад) й породжує складнощі в інтерпретації цієї групи, яка не відповідає наперед встановленим критеріям "така як всі", тобто "здорова людина". Слід зазначити, що з часом "ненорми" поступово змінюють межі наявних стандартів, стають масовими, виходять з-під контролю соціальних норм, і, зрештою, виникає необхідність ревізії останніх. Тобто, те, що розглядається у контексті законодавчої практики як ненорма, на рівні масової свідомості, перетворюється в норму суспільного життя. Так, наприклад, дати хабара чиновнику є тим, що порушує норми та призводить до корупції в суспільстві, але у свідомості людини зазначена дія сприймається вже як звична, як норма, а не антинорма.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Підводячи підсумки, зазначимо, що антинорми у дискурсі бінарних опозицій визначаються як відхилення людини від норм владного дискурсу, результатом якого є відповідні реакції з боку соціальних інститутів у вигляді несхвалення або навіть "штрафних" санкцій щодо проявів "інакшості". Ненорми у дискурсі паралельних норм визначаються як відхилення людини від соціальної норми, які не заперечують існування "іншого як

інакшого" та роблять акцент на його унікальності. Отже, можемо говорити про те, що репрезентація "іншого" у комунікативному просторі відбувається за правилами двох дискурсів. По-перше, це дискурс бінарних опозицій, який повністю покриває наявні відхилення від норми та маркує його як патологію, зводячи до неможливого існування "іншого як інакшого". По-друге, це дискурс паралельних норм, який визнає відхилення від норми та робить акцент на можливості різнобічного прояву "іншого як інакшого", маркуючи його прояви як унікальність, які згодом можуть претендувати на нові варіанти норми.

Відзначимо, що репрезентація "іншого як інакшого" у дискурсі паралельних норм декларує локальну культурну унікальність, яка повертає неповторність "іншому", що є передумовою зменшення негативних конотацій в соціальному діалозі між соціальними групами. Таким чином, створюючи розширення площини вибору, коли "інший як інакший", може сприйматися не тільки як те, що піддається відторгненню та несе загрозу ("чуже"), а й як те, що породжує нормативну модифікацію та сприяє розвитку суспільства.

Зазначене обумовлює необхідність дослідити деконструкції, ненорми, які окреслюють особливості репрезентації "іншого як інакшого" в суспільстві. Також варто відзначити, що подальший розгляд форм існування ненорми, викликає необхідність поставити запитання, навіщо особистість формує вільний вибір, яким чином виникають нові рішення у невизначених ситуаціях. Аналіз розгляду антинорми та вищезазначені ілюстрації соціально-психологічних технологій є основою для пошуку засобів пом'якшення дискримінаційних тенденцій у комунікативному просторі.

Використані джерела

1. Асмолов А. Г. Психология личности: Принципы общепсихологического анализа / А. Г. Асмолов. – М. : Смысл, 2001. – 416 с.
2. Гилинский Я. И. Творчество: норма или отклонение? / Я. И. Гилинский // Социологические исследования. – 1990. – №2. – С. 41-49.
3. Захарова О.В. Социальная идентификация и социальная идентичность в изменяющемся обществе / О. В. Захарова. – Иркутск : Изд-во Иркут. гос. ун-та, 2010. – 95 с.
4. Клейберг Ю. А. Психология девиантного поведения / Ю. А. Клейберг. – М. : ТЦ Сфера, 2001. – 160 с.
5. Крысин Л. П. Толковый словарь иноязычных слов / Л. П. Крысин. – М. : Эксмо, 2008. – 944 с.
6. Товстокопа Ю. В. Легітимація "іншого як інакшого" у комунікативному просторі спільнот: конструювання нової ідентичності / Ю. В. Товстокопа // Зб. наук. пр. Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. – К. : 2015. – С. 352-362.
7. Шипилов А. В. Свой, чужой и другие / А. В. Шипилов. – М. : Прогресс-Традиция, – 2008. – 570 с.
8. Штомка П. Социология социального изменения / П. Штомка; пер. с англ. В. А. Ядова. – М. : Аспект Пресс, 1996. – 416 с.
9. Фуко М. Рождение клинки / М. Фуко; пер. с франц. : А. Ш. Тхостова. – М. : Смысл, 1998. – 310 с.
10. Фуко М. История безумства в классическую эпоху / М. Фуко; пер. с франц. И. Стафф. – М. : АСТ, 2010. – 704 с.
11. Said E. Representing the Colonized : Anthropology's Interlocutors / E. Said // Critical Inquiry. – 1989. – Vol. 15 – №2. – P. 205-225.
12. Spivak G. Can the subaltern speak? // Nelson C., Grossberg L. (eds.) Marxism and the Interpretation of Culture / G. Spivak. – Urbana: University of Illinois Press, 1988. – P. 271-313.

Tovstokora J. V.

DIVERSIFICATION OF SOCIAL NORMS: REPRESENTATION "ANOTHER AS SOMEBODY DIFFERENT"

The article analyzes the characteristics of diversification of social norms in discourses which represents "another as somebody different". The category "another as somebody different" is considered as a discursive constructs. The attention is focused on discourse of binary oppositions and of parallel norms. It is shown that the parallel discourse of norms has influence on the construction of the dialogue between the social groups. It is focused on the fact that the adoption of "another as somebody different" is an integral component of social de-stigmatization. It forms a dominant sense and neutralizes the negative content of others. Mentioned aspects of the destructive effect of anti-norms in the discourse of binary oppositions.

In the discourse of binary oppositions representation of the "other" fully covers existing deviation from the norm labeling it as pathology, reducing to impossibility existence of "another as somebody different". Analysis showed that not norm in the discourse of parallel norms recognized as deviation from the norm and focuses on the possibilities of versatile manifestations "another as somebody different" by labeling it as manifestations of the uniqueness which can later lay claim to new variants of norm. According to this analysis, the article shows an attempt to accept "the other as otherness" to address the problems, including the adaptation of people with unusual appearance and particular needs the right to existence of social minorities, the fight for human rights, etc. It is outlined the prospect for analysis of the opposite of social norms and described socio-psychological technologies that will lead to the determination of the mitigation of discrimination in society.

Key words: metanarrative, local identity, the discourse of binary oppositions, the discourse of parallel rules, anti-norm, parallel norms, epatage, de-stigmatization, the preadaptive non-service activity, the regulatory an innovation.

Стаття надійшла до редакції 07.05.2015